STADS geschiedenis

nummer 1
4e jaargang - 2009

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt vooralsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:
Bert De Munck
Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis
Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen
++ 32 (0)3 220 42 68
bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:
Inge Bertels (universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Maarten F. Van Dijck (Universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Wim Willems (Universiteit Leiden/Amsterdam).

Redactieraad:
Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert† (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vranken (Universiteit Antwerpen), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Uitgever, abonnementen & advertenties:
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
tel. +31 (0) 35 6859856, fax +31 (0) 35 6859856
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Nederlands uitgeversverbond
Groep uitgevers voor vak en wetenschap

Prijzen:
Normaal abonnement per jaargang €30,– (buiten de Benelux €35,–)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,– (buiten de Benelux €45,–)
Studentenabonnement per jaargang €25,–
Losse nummers €20,– (excl. verzendkosten)

Website:
www.stadsgeschiedenis.be (webmaster Tim Bisschops (UA))

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen:
De Meir te Antwerpen, Erasmus De Bie (1629-1675), Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, ©Sint Lukasweb; Spoorwegaffiche van de Belgische kust (1910), ontworpen door Florimond van Acker; Bewerkt stadsplan van Antwerpen, Laura Van Aert, ©Tim Bisschops.

Gerrit Verhoeven

R

Vaut le voyage!?

Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)

Hoewel toerisme een triviaal onderwerp lijkt, gaat het bij nader inzien toch om een belangrijk onderzoeksveld. Jaarlijks levert toerisme immers een aanzienlijke bijdrage aan het bruto nationaal product en schept het honderdduizenden banen in hotels, pensions en *resorts*, op exotische stranden en Alpiene skipistes, in musea en archeologische sites, bij grote touroperators en kleine bureaus. Bovendien is toerisme een massafenomeen dat brede lagen van de Noord-Amerikaanse, West-Europese en Japanse bevolking mobiliseert, en tegenwoordig ook meer en meer Chinese en Indische elites aanspreekt. Toerisme, tenslotte, zet mensen aan het denken over de breuklijnen tussen hun eigen cultuur en die van anderen, en lokt hevige reacties uit van reactionair nationalisme tot verregaand cultuurrelativisme. Met die adelsbrieven – door een ruwe maat te nemen van de contemporaine betekenis van reizen – rechtvaardigen historici hun onderzoek naar de geschiedenis van toerisme.[1] Uiteraard erkennen economen, sociologen, geografen en wetenschappers van allerlei pluimage, die zich onder het banier van de *tourism studies* scharen, al veel langer de waarde van een historische dimensie, maar die visie lijkt pas in de laatste jaren weerklank te vinden onder de volgelingen van Clio.[2] Langzaam maar zeker klinkt de kritiek op boeken, die de geschiedenis van toerisme herleiden tot een regeltje over de *Grand Tour*, een kadertekst over Thomas Cook en een passage over de ontdekking van de kust, luider en bitser. Kwaaiig wordt ook opgemerkt dat men die geschiedenis van toerisme niet langer meer aan kunstgeschiedenis en letterkunde mag overlaten, maar dat ook historici hun duit in het zakje moeten doen. Hoewel nooit uitdrukkelijk verwoord, lijkt de nieuwe generatie vooral de loopgraven in te trekken om schroot te maken van de losse, dilettantische wijze waarop historici vroeger de geschiedenis van toerisme en de *Grand Tour* benaderden.[3]

1 Opvallend veel historici gebruiken die retoriek: J.K. Walton, 'Introduction', in: J.K. Walton (red.), *Histories of tourism. Representations, identity and conflict* (Clevedon etc. 2005) 1-2; S. Baranowski en E. Furlough, 'Introduction', in: S. Baranowski en E. Furlough (red.), *Being elsewhere. Tourism, consumer culture, and identity in modern Europe and North America* (Ann Arbor 2001) 1-2; H. Berghoff en B. Korte, 'Britain and the making of modern tourism. An interdisciplinary approach', in: H. Berghoff e.a. (red.), *The making of modern tourism. The cultural history of the British experience, 1600-2000* (Basingstoke 2002) 1; P. Scranton, 'Preface', in: P. Scranton en J.F. Davidson (red.), *The business of tourism. Place, faith, and history* (Philadelphia 2007) VII.

2 Nochtans blijven historische artikels schaars in *Annals of tourism research*, de spreekbuis van het multidisciplinaire veld van de *tourism studies*. Enkele witte raven zijn: J. Towner, 'The Grand Tour. A key phase in the history of tourism', *Annals of tourism research*, 12 (1985) 297-333; J. Adler, 'Origins of sightseeing', *Annals of tourism research*, 16 (1989) 7-29; B.M. Gordon, 'Warfare and tourism: Paris in World War II', *Annals of tourism research*, 25 (1998) 616-638. Economen, sociologen en geografen besteden in hun boeken over toerisme wel – in meer of mindere mate – aandacht aan die geschiedenis: J. Urry, *The tourist gaze* (Londen etc. 2005) 2-6, 16-36; P. Duhamel e.a. (red.), *Tourismes I. Lieux communs* (Parijs 2002) 128-134, 179-183, 199-209; L.J. Lickorish en C.L. Jenkins, *An introduction to tourism* (Oxford 1997) 15-29; P. Poncet, l'Australie du tourisme ou la société de conservation (onuitgegeven proefschrift, Parijs 2002) 17-21.

3 Onder meer John Walton neemt het ahistorische karakter van de *tourism studies* graag op de korrel: J.K. Walton, 'Taking the history of tourism seriously', *European history quarterly*, 27 (1997) 563-565; Walton, 'Introduction', 1-4.

Op de drempel van het nieuwe millennium leidde dat hervonden elan tot een stortvloed aan boeken en artikelen,[4] tot de oprichting van een internationale werkgroep over de geschiedenis van toerisme (ICHTT) en binnenkort wellicht ook tot een eigen tijdschrift: *Journal of tourism history*.[5] Nochtans kan deze dynamiek nauwelijks verhullen dat er grote – soms existentiële – twijfels bestaan over die nieuwe *histoire des vacances*. Kort gezegd lijkt men maar moeizaam korte metten te maken met oude clichés, bestaat er onrust over het *fehlendes Problembewußtsein* en baren de bronnen op de koop toe zorgen.[6] Vanuit een bescheiden kikvorsperspectief wil deze bijdrage enkele nieuwe trends en ontwikkelingen in het vakgebied beschrijven, obstakels aanstippen en eventuele oplossingen op een rijtje zetten. Daarbij zal de focus liggen op de geschiedenis van reizen en toerisme in West-Europa en Noord-Amerika van de late achttiende eeuw tot medio twintigste eeuw. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar het verband tussen toerisme en steden. Niet alleen Brighton, Boulogne of Blankenberge hadden hun ontstaan en topografie immers aan toerisme te danken, ook de ontwikkeling en *branding* van échte steden zoals Londen, Parijs of New York werden erdoor beïnvloed.[7] Dwars door het artikel houden we ook de hamvraag voor ogen: waarom zou een onderzoek van de geschiedenis van toerisme waardevol zijn? Levert dat banale onderwerp wel bruikbare inzichten op?

Grijze dooddoeners en groene revisies

Toerisme was een uitvinding van de vroege negentiende eeuw, zoals het verschijnen van het woord *tourism(e)* in Engelse en Franse woordenboeken omstreeks 1800 al aangeeft.[8] Met de Industriële Revolutie – zo wil de klassieke hypothese – werd de vroegmoderne *Grand Tour* bruusk ingeruild voor moderne vormen van reizen. Negentiende-eeuws toerisme leek in tal van opzichten de antipode van de *Grand Tour*. Klassieke reizen naar Italië ruimden op korte tijd veld voor meer bescheiden uitstapjes naar de kust of in het binnenland. Met de *Grand Tour* verdween ook het exclusieve aristocratische stempel van reizen en kreeg toerisme vat op bredere lagen van de samenleving. Periodieke

4 Voorlopig bestaat er geen echte review van die nieuwe literatuur. Losse recensies verschijnen wel regelmatig in *Journal of social history*, *Journal of transport history* en *Tourist studies*.

5 Lees over de ICHTT en *Journal of tourism history*: http://www.ichtt.org. Met zekere regelmaat worden er ook congressen op touw gezet zoals: *Resorting to the coast* in Blackpool (2009) en *The changing culture of travel* in Amsterdam (2010).

6 Vlijmscherpe en gematigde kritieken in J. Larsen, Recensie van 'Histories of tourism: representation, identity and conflict' van J. Walton, *Journal of transport history*, 27:2 (2006) 156-157; S.L. Harp, Recensie van 'Histories of tourism: representation, identity and conflict' van J. Walton, *Journal of social history*, 41 (2007) 220-221; F. Trentmann, Recensie van 'Being elsewhere: tourism, consumer culture, and identity in modern Europe and North America' van S. Baranowski en E. Furlough, *Journal of consumer culture*, 3 (2003) 142-143. Lees ook de zelfkritiek in: R. Koshar, *German travel cultures* (Oxford 2000) 12; Walton, 'Introduction', 1-2; J. Rees, W. Siebers en H. Tilgner, 'Reisen in Erfahrungsraum Europa. Forshungsperspektiven zur Reisetätigkeit politish-sozialer Elites des Alten Reichs (1750-1800)', *Das Achtzehnte Jahrhundert*, 25 (2002) 35-36.

7 In *tourism studies* is de rol van toerisme in stadsontwikkeling een actueel thema. Lees bijvoorbeeld: R. Maitland, 'Cultural tourism and the development of new tourism areas in London', in: G. Richards (red.), *Cultural tourism: global and local perspectives* (New York etc. 2007) 113-129. Lees over de historische verbanden: D. Gilbert, 'London in all its glory – or how to enjoy London: guidebook representations of imperial London', *Journal of historical geography*, 25 (1999) 279-297; D. Gilbert en C. Hancock, 'New York city and the transatlantic imaginations. French and English tourism and the spectacle of the modern metropolis, 1893-1939', *Journal of urban history*, 33 (2006) 77-107.

8 Over de etymologie: J. Böröcz, 'Travel-capitalism: The structure of Europe and the advent of the tourist', *Comparative studies in society and history*, 34 (1992) 727-729; N. Leiper, 'An etymologie of tourism', *Annals of tourism research*, 10 (1983) 277-281.

Afbeelding 1: Cover van VAB-gids (1957).

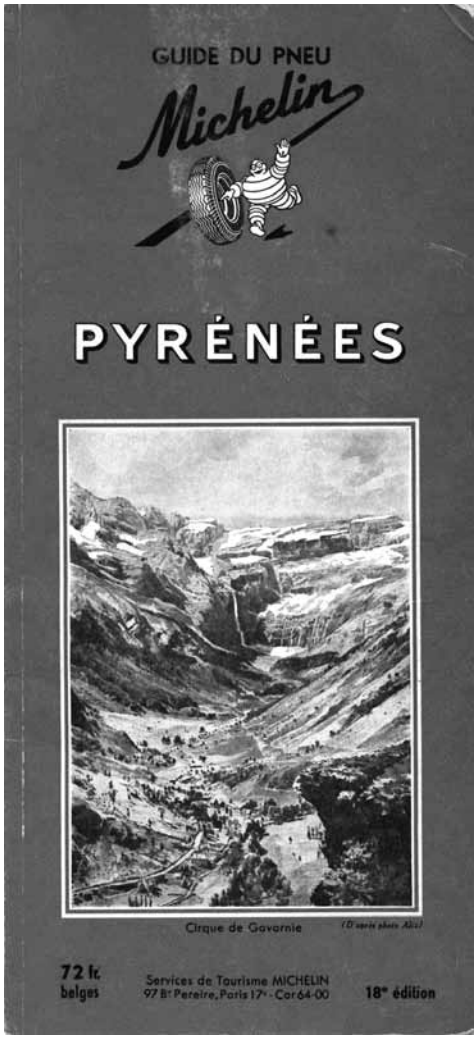

Afbeelding 2: Cover van Michelingids (1962).

vakanties verdrongen de eenmalige initiatiereis. Educatieve reismotieven werden omgemunt in amusement en culturele belangstelling.[9] Diverse oorzaken lagen aan die revolutie ten gronde. Fabrieken en ondernemingen rationaliseerden in het zog van de Industriële Revolutie hun werkritme, waardoor de breuk tussen werk en vrije tijd scherper werd. Daguitstapjes en korte vakanties werden een middel om te herstellen van het saaie en intensieve labeur. Bovendien zorgde de Industriële Revolutie op termijn ook voor een stijgende levensstandaard waardoor korte reisjes binnen het bereik van onderwijzers, klerken, winkeliers, geschoolde vaklui en andere middengroepen kwamen. Doorslaggevend was tenslotte ook de uitvinding van de stoomtrein, die met zijn ongeziene snelheid, comfort, regelmaat en lage prijs een revolutie in de mobiliteit veroorzaakte.[10]

9 Vooral in oudere boeken treft men dat obsolete beeld van de *Grand Tour* aan, hoewel het ook in hedendaagse bijdragen weerklank vindt: A. Burgess, 'The Grand Tour', in: A. Burgess en F. Haskell (red.), *The age of the Grand Tour* (Londen 1967) 13-15; C. de Seta, 'Grand Tour: the lure of Italy in the eighteenth century', in: I. Bignamini en A. Wilton (red.), *Grand Tour. The lure of Italy in the eighteenth century* (Londen 1996) 13-19; J. Stoye, 'The Grand Tour in the seventeenth century', *Journal of Anglo-Italian studies*, 1 (1991) 62-73; B. Redford, *Venice and the Grand Tour* (New Haven-Londen 1996) 15-16.

10 Diverse boeken zien de negentiende eeuw nog steeds als de bakermat van toerisme en de Industriële Revolutie

Langzaam maar zeker rijzen er echter twijfels bij dat rechtlijnige verhaal dat de vroege negentiende eeuw tot het kritische omslagpunt in de geschiedenis van het toerisme bombardeerde. Een tweetal verscholen *grand narratives* stuiten tegen de borst. Enerzijds wraakt men het postivistische en teleologische karakter van het model dat een rechtlijnige ontwikkeling van meer 'primitieve' naar 'moderne' vormen van reizen lijkt te veronderstellen. Waar men vroeger vooral het revolutionaire aspect van de negentiende-eeuwse ontwikkeling van toerisme wou evoceren, tracht men tegenwoordig ook de continuïteiten tussen pre-industriële en moderne reiservaringen onder de loep te nemen. Anderzijds krijgt ook de cultuurpessimistische lezing van de negentiende eeuw, toen de oorspronkelijke reiscultuur veld ruimde voor de uitwassen van toerisme, weerwerk. Niettemin blijkt het door Roland Barthes, George Ritzer en anderen bedachte cliché van toeristen als passieve en hersenloze consumenten, die tuk zijn op pseudo-avonturen *à la* Club Med, bijzonder taai en hardnekking – net zoals dat met hun vroegmoderne alter ego, de erudiete reiziger-ontdekker, het geval is.[11] Om een stok in het hoenderhok te werpen en de dichotomie te doorbreken, claimde Loykie Lomine in een omstreden artikel dat toerisme een uitvinding van de Romeinse oudheid was en mondaine badsteden, dronken vakantiegangers, smerige hotels en lijzige reisgidsen al in de tijd van Cicero hun opwachting maakten.[12] Uiteraard valt er op die gratuite benadering kritiek te leveren, maar de controverse illustreert wel dat men de omslag tussen toerisme en reizen niet zonder meer in de negentiende eeuw kan situeren en de historische wortels van het fenomeen veel dieper reiken dan tot nu toe erkend werd.[13]

Hoewel beide onderzoekstradities een eigen weg bewandelen, kwamen de revisionistische stemmen van beide kanten van de schreef. Negentiende-eeuws toerisme bleek minder revolutionair, terwijl achttiende-eeuwse reizen innovatiever waren dan eerder werd aangenomen. Uit recente analyses valt bijvoorbeeld op te maken dat Blackpool, Dieppe en Oostende veel langer hun exclusieve uitstraling bewaarden. Pas aan het einde van de negentiende eeuw sijpelden ook klerken, arbeiders en winkeliers mondjesmaat door naar de kust.[14] Overmoedige claims over democratisering worden sowieso ont-

als de belangrijkste katalysator: Urry, *The tourist gaze*, 5-6; Lickorish en Jenkins, *An introduction to tourism*, 12-29; M. Boyer, *Histoire de l'invention du tourisme. Origine et développement du tourisme dans le Sud-Est de la France* (Gémenos 2000) 5-11; M. Boyer, *Histoire du tourisme de masse* (Parijs 1999) 8-12, 23-26; Böröcz, 'Travel-capitalism', 713-714, 729-732.

11 De dichotomie tussen 'nobele' reizigers en 'vulgaire' toeristen gaat terug tot op negentiende eeuw, maar kan nog steeds op bijval rekenen. Lees onder meer: R. Barthes, 'Le guide bleu', in: R. Barthes (red.), *Mythologies* (Parijs 1970) 122-123; G. Ritzer en A. Liska, 'McDisneyization and post tourism. Complementary perspectives on contemporary tourism', in: C. Rojek en J. Urry (red.), *Touring cultures. Transformations of travel and theory* (Londen 1997) 96-109. Weerwerk vindt men onder andere in: J.-D. Urbain, *L'idiot du voyage. Histoire des touristes* (Parijs 1991) 44-45, 74-84; Koshar, *German travel cultures*, 1-5; Baranowski en Furlough, 'Introduction', 1-2; J.K. Walton, 'British tourism between industrialization and globalization', in: Berghoff e.a., *The making of modern tourism*, 112-115.

12 L. Lomine, 'Tourism in Augustan Society (44 BC – AD 69)', in: Walton, *Histories of tourism*, 69-87. Mediëvisten en vroegmoderne historici leggen ook regelmatig claims op toerisme: R.C. Davis, 'Pilgrim-tourism in late medieval Venice', in: P. Findlen, M.M. Fontaine en D.J. Osheim (red.), *Beyond Florence. The contours of medieval and early modern Italy* (Stanford 2003) 119-132; J. Black, *Italy and the Grand Tour* (New Haven-Londen 2003) 1-2.

13 Kritiek op het losse gebruik van het woord toerisme om historische reiservaringen te omschrijven komt vooral uit de hoek van *tourism studies*. Lees bijvoorbeeld: Poncet, *l'Australie du tourisme*, 17-21.

14 J.K. Walton, *The British seaside. Holidays and resorts in the twentieth century* (Manchester-New York 2000) 15, 52-53; J.K. Walton, 'Consuming the beach. Seaside resorts and cultures of tourism in England and Spain from the 1840s to the 1930s', in: Baranowski en Furlough, *Being elsewhere*, 274-277; J.K. Walton, *Blackpool* (Lancaster 1998) 49-52. Lees voor België het verouderde: R. Gobyn, 'Kuuroorden en badplaatsen in België, 16de-20ste eeuw', in: R. Gobyn e.a. (red.), *Te kust en te kuur. Badplaatsen en kuuroorden in België, 16de-20ste eeuw* (Brussel 1988) 43, 58-63.

maskerd door het inzicht dat de verbreding van het reispubliek, ook na de invoering van de betaalde vakantie in het Interbellum en de oprichting van de zuilen voor sociaal toerisme, slechts stapvoets ingang vond.[15] Bovendien doen ook de motivaties van die eerste toeristen vaak weinig 'modern' aan. Lange tijd stond een reisje naar de kust of een spa nog onder curatele van een streng medisch discours dat om lastige, uitputtende en pijnlijke therapieën vroeg, om pas later overvleugeld te worden door recreatieve motivaties.[16] Anderzijds worden ook enkele huizenhoge clichés over vroegmoderne reizen ondermijnd. Nieuw onderzoek toonde aan dat de *Grand Tour* reeds in de loop van de achttiende eeuw evolueerde van een ernstige educatiereis naar een min of meer vrijblijvende kunst- en cultuurreis die tot in de late negentiende eeuw een *Nachleben* kende. Uitstapjes naar de bruisende metropolen van Rome, Firenze of Venetië kregen toen al de allure van een langgerekte *citytrip*.[17]

De meest baanbrekende revisie ligt echter besloten in de idee dat de *Grand Tour* lang voor de negentiende eeuw ingeruild werd voor 'nieuwe' reiservaringen. Vooral vanuit Angelsaksische hoek is die hypothese onderbouwd.[18] Losse studies suggereren immers dat Engelse elites in de achttiende eeuw steeds vaker opteerden voor reisjes in het binnenland of de buurlanden. Omwille van hun korte duur, bescheiden reikwijdte en hoge frequentie lonkten die uitstapjes naar 'moderne' vormen van vakantie. Kraakvers oogden ook de motivaties. Londense elites trokken erop uit om de sublieme, ongerepte landschappen van Wales en Schotland te ontdekken,[19] waagden zich aan *leisure shopping* in Parijs,[20] speurden naar relicten van de vaderlandse geschiedenis in Stonehenge

15 Lees vooral de grensverleggende bijdrage van Furlough over de geschiedenis van sociaal toerisme: E. Furlough, 'Making mass vacations: tourism and consumer culture in France', *Comparative studies in society and history*, 40 (1998) 247-286. Over Duitsland: C. Keitz, 'Die Anfänge des modernen Massentourismus in der Weimarer Republik', *Archiv für Sozialgeschichte*, 33 (1993) 183-185. Voorlopig staat het onderzoek naar de geschiedenis van sociaal toerisme in België nog steeds in de kinderschoenen. Een bescheiden terreinverkenning is: M. Denolf, 'En zij leerden hun volk reizen… De arbeiderstoeristenbond De Natuurvrienden', *Brood & rozen*, 8 (2003) 31-45.

16 Enkele klassiekers zijn: J.-D. Urbain, *Sur la plage. Moeurs et coutumes balnéaires (XIX-XXe siècle)* (Parijs 1994) 101-114; A. Corbin, *Le territoire du vide. L'Occident et le désir du voyage (1750-1840)* (Parijs 1988) 71-113. Lees over die evolutie van medische naar recreatieve motivaties ook het meer recente artikel: D.P. MacKaman, 'The tactics of retreat. Spa vacations and bourgeois identity in nineteenth-century France', in: Baranowski en Furlough, *Being elsewhere*, 35-62.

17 Meer bepaald: Black, *Italy and the Grand Tour*, 1-15, 174-191; E. Chaney, *The evolution of the Grand Tour. Anglo-Italian cultural relations since the renaissance* (Londen-Portland 1998) 203-214; J. Ingamells, 'Discovering Italy: British travellers in the eighteenth century (Londen 1996) 21-30. Lees over de negentiende-eeuwse *Grand Tour*: B. Wolbring, 'Auch ich in Arkadien! Die bürgerliche Kunst- und Bildungsreise im 19. Jahrhundert', in: D. Hein en A. Schulz (red.), *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt* (München 1996) 82-101; P. Varvaro, 'European travellers in Italy', *European review of history*, 4 (1997) 165-172; H. Levillain, 'Venise romantique: regards comparés des voyageurs français et anglais', in: C. del Vento en X. Tabet (red.), *Le mythe de Venise au XIXe siècle. Débats historiographiques et représentations littéraires* (Caen 2006) 61-70.

18 Enkele aanknopingspunten voor die hypothese zijn ook te vinden in: J. Rees, 'Wahrnehmen in fremden Orten, was zu Hause Vortheil bringen und nachgeahmet werden könne. Europareisen und Kulturtransfer adeliger Elitem in Alten Reich, 1750-1800', in : R. Babel en W. Paravicini (red.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und Europaïsche Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert* (Ostfildern 2005) 513-539; G. Verhoeven, Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750) (Onuitgegeven proefschrift, Antwerpen 2008) 1-29.

19 K.H. Grenier, *Tourism and identity in Scotland, 1770-1914. Creating Caledonia* (Alderschot 2005) 17-36; C. Aitchinson, N.E. MacLeod en S.J. Shaw (red.), *Leisure and tourism landscapes. Social and cultural geographies* (Londen-New York 2000) 72-86. Lees ook het verouderde: M. Andrews, *The search for the picturesque. Landscape aesthetics and tourism in Britain, 1760-1800* (Alderschot 1989) 89-128.

20 Over de vroegmoderne kruisbestuivingen tussen winkelen en reizen: C. Walsh, 'Shopping et tourisme. L'Attrait des boutiques Parisiennes au XVIIIe siècle', in: N. Coquery (red.), *La boutique et la ville. Commerces, commerçants, espaces et clientèles. XVIe-XXe siècle* (Tours 2000) 223-237; N. Coquery, 'Qu'est-ce que le ''remarquable'' en écono-

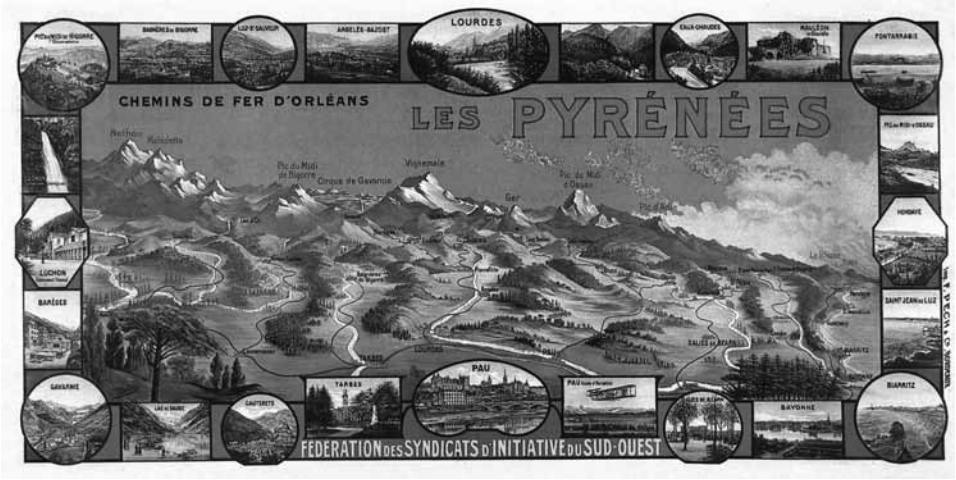

Afbeelding 3: Toerisme in de Pyreneeën. Affiche van de Chemin de Fer d'Orléans (vroege twintigste eeuw).

of Tintern Abbey[21] of schreven zich in voor een kuur in Bath of Turnbridge Wells. Bovendien leken die uitstapjes veel meer mensen op de been te brengen, waaronder middengroepen, vrouwen en kinderen, dan het exclusieve publiek dat zich een *Grand Tour* kon veroorloven.[22]

Een soortgelijke Copernicaanse revolutie tekende zich af in het onderzoek van het negentiende-eeuws toerisme. Lange tijd bleef de focus op de badsteden en het ontluikende kusttoerisme liggen, terwijl andere vormen van reizen door de mazen van het net glipten. Nieuwe bijdragen trachten een pluriformer beeld te schetsen. Kortelings vond het onderzoek naar de vroegnegentiende-eeuwse ontwikkeling van spa's en kuuroorden een nieuw elan. Daarbij werden de traditionele *faits divers* ingewisseld voor een vraagstellinggestuurde analyse. Op welke wijze – denk aan architectuur, nieuwe badinrichtingen, andere zeden en fatsoen – werkten die thermaalsteden sociale distinctie en segregatie in de hand? Waren bezoekjes aan negentiende-eeuwse kuuroorden louter aristocratische *passe temps* of weerspiegelden ze via een strak tijdschema, regels en louterende therapieën eerder de burgermoraal?[23] Bovendien gaat er opnieuw meer aandacht naar de vroegnegentiende-eeuwse kruisbestuivingen tussen toerisme en natuurbeleving. Uiteraard verschenen er al talloze werken over de Victoriaanse fascinatie

mie? La boutique dans le paysage urbain à Paris d'après les guides du XVIIIe siècle', in: G. Chabaud e.a. (red.), *Les guides imprimés du XVIe au XXe siècle. Villes, paysages, voyages* (Parijs 1998) 419-428.

21 Een inspirerende terreinverkenning is: D. Woolf, *The social circulation of the past. English historical culture (1500-1730)* (Oxford 2003) 144-153.

22 Lees bijvoorbeeld: A. Vickery, *The gentleman's daughter. Women's lives in Georgian England* (New Haven-Londen) 251-252; J. Brewer, *The pleasures of the imagination. English culture in the eighteenth century* (Londen 1997) 630-640.

23 D.P. MacKaman, *Leisure settings. Bourgeois culture, medicine and the spa in modern France* (Chicago-Londen 1998); MacKaman, 'The tactics of retreat', 35-62; A. Smith, Recensie van 'Leisure settings: bourgeois culture, medicine and the spa in modern France' van D.P. MacKaman, *Urban history*, 28 (2001) 312-313; D. Jarrassé, 'Representations de la ville d'eaux. Statut de l'image dans les guides thermaux français entre 1840 et 1870', in: Chabaud, *Les guides imprimés*, 207-220 .

voor de Zwitserse bergen, gletsjers en watervallen, maar tegenwoordig staan ook de kortere reisjes naar de pittoreske valleien van de Rijn en Maas, tot zelfs de daguitstapjes van de Parijse elites naar het *bois de Fontainebleau* en Montmorency in het brandpunt van de belangstelling. Eigentijdse analyses proberen voorbij de verhaaltjes en anekdotes te kijken en peilen naar mogelijke oorzaken voor de omslag in de natuurbeleving, al klinken verklaringen waarin de reisjes worden gezien als een ecologische balsem, een vlucht uit het claustrofobische stadsleven, soms te repetitief en te goedkoop in de oren.[24] Tot slot wordt ook cultuurtoerisme weer vanonder het stof gehaald. Vaak is het onderzoek naar *touring clubs* en automobielverenigingen de aanleiding. Aan het einde van de negentiende eeuw stuurden die hun leden in eigen land op pad om de minder beroemde regio's, de middeleeuwse stadjes en rustieke dorpjes te exploreren, kunstschatten en *patrimoine* te leren kennen, en aan traditionele feesten deel te nemen. Nationalisme en reactionisme kleurden het programma.[25] Daartegenover staat dat (groot) stedelijk toerisme een blinde vlek blijft. Een antwoord op de vraag of de negentiende-eeuwse burgerij de schreden richtte op het eeuwige Rome, op de mondaine culturele scènes van Parijs, Londen en Wenen, of op het trendy New York kan momenteel niet echt gegeven worden.[26]

Een laatste belangrijke revisie buigt zich tenslotte over de internationale dimensie van toerisme. Angelsaksische onderzoekers domineerden aanvankelijk de scène, wat de hypothese voedde dat toerisme en de *Grand Tour* vooral Britse inventies waren.[27] Hoewel die idee al langer omstreden was, verwees vooral het recente Duitse onderzoek naar vroegmoderne *Kavaliersreisen* die assumptie radicaal naar de prullenbak. Op zich is de vaststelling dat er in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Duitse Keizerrijk een aan de Engelse traditie evenwaardige reiscultuur bestond, al bijzonder intrigerend, maar het wordt pas echt boeiend wanneer men de onderlinge verschillen gaat onderzoeken. Waar Engelse en Schotse *lords* zich tot in de late achttiende eeuw vooral naar Italië spoedden om kunst en cultuur te bewonderen, leken Duitse reizigers een fascinatie op te vatten voor Groot-Brittannië, dat ten tijde van de Hannovers als het pinakel van technologische innovatie, moderne landbouw, industrialisering en modieuze levensstijl werd aanzien.[28] Ondertussen zorgt een soortgelijke bewustwording ervoor dat er, naast

24 Een mooie synthese is: L. Tissot, *Naissance d'une industrie touristique. Les Anglais et la Suisse au XIXe siècle* (Lausanne 2000); L. Tissot, 'How did the British conquer Switzerland ? Guidebooks, railways, travel agencies, 1850-1914', *Journal of transport history*, 16 (1995) 21-54. Lees ook de kritiek: A. Rauch, Recensie van 'Naissance d'une industrie touristique. Les Anglais et la Suisse au XIXe siècle' van L. Tissot, *Annales : histoire, sciences sociales*, 56 (2001) 769-771. Recent maar niet echt vernieuwend is: Boyer, *Histoire de l'invention du tourisme*, 219-250. Lees over toerisme aan de Maas: L. Pil, *'Pour le plaisir des yeux'. Het pittoreske landschap in de Belgische kunst. 19de-eeuwse retoriek en beeldvorming* (Leuven-Apeldoorn 1993) 53-64. Over uitstapjes in de groene *banlieu* van Parijs: N. Green, *The spectacle of nature. Landscape and bourgeois culture in nineteenth-century France* (Manchester-New York 1990).

25 Zie vooral het grensverleggend: P. Young, 'La vieille France as object of bourgeois desire: the Touring Club de France and the French regions, 1890-1918', in: R. Koshar (red.), *Histories of leisure* (Oxford-New York 2002) 169-189.

26 Enkele losse studies zijn: Gilbert, 'London in all its glory', 279-297; Gilbert en Hancock, 'New York city', 77-107.

27 Recente studies steunen die Britse claim ook af en toe: Berghoff en Korte, 'Britain and the making of modern tourism', 2-3; Boyer, *Histoire de l'invention du tourisme*, 5-11.

28 Enkele illustratieve bijdragen zijn: J. Rees, W. Siebers en H. Tilgner (red.), *Europareisen politish-sozialer Eliten im 18. Jahrhundert. Theoretische Neuorientierung – kommunikative Praxis – Kultur- und Wissenstransfer* (Berlijn 2002); J. Rees en W. Siebers, *Erfahrungsraum Europa. Reisen politischer Funtionsträger des Alten Reichs, 1750-1800* (Berlijn 2005); M. Leibetseder, *Die Kavalierstour. Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert* (Keulen etc. 2004);

het handjevol klassieke boeken over de ontwikkeling van toerisme in Engeland van de vroege negentiende tot de late twintigste eeuw, thans ook een groeiende markt voor bijdragen over Amerika, Frankrijk, Duitsland, Nederland en België bestaat.[29] Geleidelijk vinden bovendien ook niet-westerse vormen van toerisme weerklank in Europese en Amerikaanse verzamelbundels.[30]

Theorieën en modellen te huur

Dooddoeners uit de oude doos zijn niet de enige obstakels waarmee de nieuwe *histoire des vacances* te kampen krijgt. Om de haverklap valt ook het gebrek aan theorievorming uit de lijkenkast. Vandaar dat toerisme ook geen plaatsje in het pantheon van ernstige onderwerpen uit de politieke, sociaaleconomische of culturele geschiedenis weet te veroveren, maar zich ophoudt in de schemerzone tussen halfbakken wetenschap en liefhebberij. Weinig klassieke boeken en nieuwe bijdragen over reisgeschiedenis overstijgen het beschrijvende niveau van losse historische weetjes en *faits divers*. Bovendien blijven vraagstelling en methode in de regel uiterst vaag.[31] Om de discussie op een hoger plan te trekken, toverde Richard Voase onlangs een nieuw theoretisch model (PEST-analyse) te voorschijn. Daarbij ontleende hij ideeën aan de theoretisch meer beslagen *tourism studies* om ontwikkelingen in laattwintigste-eeuws toerisme te verklaren. Om kort te gaan, zet het model ertoe aan de complexe kruisbestuivingen tussen samenleving en toerisme verder uit te spitten. Evoluties in toerisme worden immers aangestuurd door politieke beslissingen, economische conjunctuur, sociale omwentelingen en technische innovaties.[32] Waar sommige theorieën uit de *tourism studies* hapklaar zijn, leveren andere louter inspiratie op. Klassiek zijn Urry's invloedrijke ideeën over *the gaze*, de stereotype elementen die de observaties, de keuzes tot zelfs de foto's en filmpjes van toeristen kleuren, of MacCannels *markers*, de stukjes informatie uit brochures, reisgidsen, het internet en diverse andere media die maken dat we monumenten en objecten als bezienswaardigheden herkennen.[33] Nieuwe onderzoeksinitiatieven roepen dan weer op om de reiservaringen – met sociologische modellen in het achterhoofd – te bestuderen in het licht van evoluerende gender- en leeftijdsverschillen, etnieën of seksuele voorkeur.[34] Door middel van enquetes en interviews trachten

A. Stannek, *Telemachs Brüder. Die höfische Bildungsreise des 17. Jahrhunderts* (Frankfurt/Main-New York 2001).

29 Enkele illustratieve studies over toerisme in Amerika: M.S. Shaffer, *See America first. Tourism and national identity, 1880- 1940* (Washington-Londen 2001); M. Berkowitz, 'A New Deal for leisure: making mass tourism during the great depression', in: Baranowski en Furlough, *Being elsewhere*, 185-212; R. Gassan, 'The first American tourist guidebooks: authorship and the print culture of the 1820s', *Book history*, 8 (2005) 51-74; Gilbert en Hancock, 'New York city', 77-107.

30 Een voorbeeldje is: Y. Hashimoto, 'Japanese tea party. Representations of Victorian paradise and playground in the Geisha (1896)', in: Walton, *Histories of tourism*, 104-124.

31 Lees de milde en scherpe zelfkritiek in: Walton, 'Introduction', 1-2; Walton, 'Taking the history of tourism seriously', 563; Baranowski en Furlough, 'Introduction', 1; Koshar, *German travel cultures*, 6-9, 12-13; Larsen, Recensie van *Histories of tourism*, 156-157; Rees, Siebers en Tilgner, 'Reisen in Erfahrungsraum Europa', 35-36.

32 R. Voase, 'Introduction: tourism in Western Europe: a context of change', in: R. Voase (red.), *Tourism in Western Europe. A collection of case histories* (Oxford-New York 2002) 1-7. Soortgelijke modellen worden wel vaker gebruikt in de *tourism studies*, bijvoorbeeld: Lickorish en Jenkins, *An introduction to tourism* 52-58.

33 Urry, *The tourist gaze*, 12-14; 41-45, D. MacCannell, *The tourist. A new theory of the leisure class* (London-Basingstoke 1976) 110-129. Lees ook de uitwerking van die theorieën in: G. Richards, 'Tourism attraction systems. Exploring cultural behavior', *Annals of tourism research*, 29 (2002) 1048-1064.

34 Lees bijvoorbeeld het bijzonder inspirerende: J. Small, 'The absence of childhood in tourism studies', *Annals of tourism research*, 35 (2008) 772-789; M.B. Swain, 'Gender in tourism', *Annals of tourism research*, 22 (1995) 247-266.

tourism studies het onderwerp ook steeds vaker vanuit het gezichtspunt van de actoren te benaderen, wat inspirerend kan werken voor reishistorici die tot voor kort toch vooral met strandreglementen, reisgidsen, spoorwegaffiches en archieven van organisaties voor sociaal toerisme aan de slag gingen.[35] Hoewel de koerswijziging nog aarzelend is, lijken reishistorici gaandeweg hun koudwatervrees voor modellen en theorieën te overwinnen. Langzaam maar zeker ontstaat er een consensus om de geschiedenis van toerisme veel meer in dialoog met de evoluerende samenleving te schrijven.[36]

Uiteraard werd de bloei van Blackpool, Oostende en andere negentiende-eeuwse kuststeden ook in oudere boeken verbonden met de uitvinding van de spoorwegen, een stijgende levensstandaard en lokale politieke initiatieven, maar die wisselwerking werd – op een uitzondering zoals Walton na – eerder verondersteld dan uitputtend onderzocht. Nieuwe reisgeschiedenis tracht uit te maken hoe sterk uiteenlopende elementen zoals de fascistische organisatie *dopolavoro*, de invoering van de betaalde vakantie in de jaren 1930 of de ontplooiing van de automobielindustrie werkelijk op de ontwikkeling van toerisme wogen.[37] Men wil daarbij het wagentje niet louter aan de grote debatten over ideologie, commercialisering en sociale groepen haken, maar ook een eigen – zij

Afbeelding 4: Postkaart van Blankenberge, vroege twintigste eeuw.

35 Enkele voorbeeldjes van die benadering zijn: S. McCabe en E.H. Stokoe, 'Place and identity in tourists' accounts', *Annals of tourism research*, 31 (2004) 601-622; N. Carr, 'The tourism-leisure behavioural continuum', *Annals of tourism research*, 29 (2002) 972-986.

36 Dat inzicht is terug te vinden in: Koshar, *German travel cultures*, 1-16; Baranowski en Furlough, 'Introduction', 1-2, 7-21; Berghoff en Korte, 'Britain and the making of modern tourism', 9-13; Walton, 'Introduction', 5-14.

37 Een insteek in de literatuur over fascisme en toerisme is: R.J.B. Bosworth, 'Tourist planning in fascist Italy and the limits of a totalitarian culture', *Contemporary European history*, 6 (1997) 1-25. Over de impact van de invoering van betaalde vakantie: G. Cross, 'Vacations for all: the leisure question in the era of the popular front', *Journal of contemporary history*, 24 (1989) 599-621; Furlough, 'Making mass vacations', 247-286. Lees over auto's en toerisme: R. Koshar, 'Germans at the wheel: cars and leisure travel in interware Germany', in: Koshar, *Histories of leisure*, 215-230.

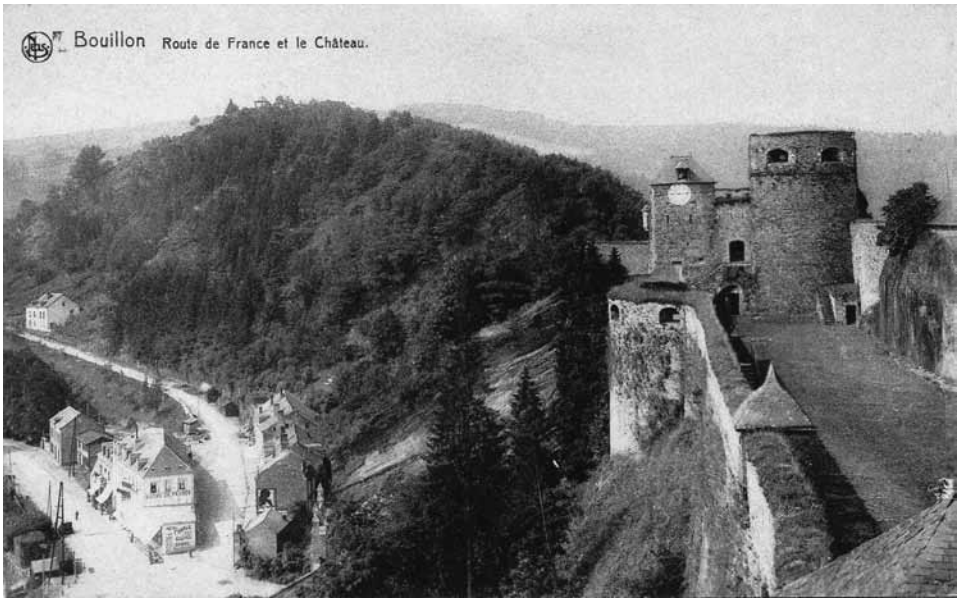

Afbeelding 5: Postkaart van Bouillon, vroege twintigste eeuw.

het voorzichtige – bijdrage leveren. Toerisme wordt dan bovendien niet louter als een spiegel van maatschappelijke evoluties aanzien, maar ook als een potentiële katalysator. Mogelijk oefende toerisme immers op haar beurt een invloed uit op natievorming, sociale distinctie, politieke mobilisatie en zomeer. Met die ambitieuze idealen in het achterhoofd, worden in wat volgt enkele *capita selecta* uit de nieuwe reisgeschiedenis doorgelicht. Lost men de hoge verwachtingen ook in?

Uit de idee dat de kruisbestuivingen tussen toerisme en politiek een tikkeltje verwaarloosd waren, ontkiemden kortelings een handjevol onderzoeksinitiatieven die de historische rol van lokale, regionale en nationale overheden in de promotie en ontwikkeling van toerisme onder de loep namen.[38] Enkele bijdragen exploreerden ook het verband tussen negentiende-eeuwse reizen, nationalisme en imperialisme in West-Europa.[39] Levendige discussies ontsponnen zich echter vooral rond de complexe *liaisons* tussen toerisme en ideologie. Hoewel *dopolavoro* onder het Italiaanse fascisme enige belangstelling opwekte en er een weifelende interesse voor *turizm* onder de Sovjets en in het Oostblok bestaat, eiste het naziregime het leeuwendeel van de aandacht op.[40]

38 Erg vernieuwend in dat opzicht zijn: J. Beckerson, 'Marketing British tourism. Government approaches to the stimulation of a service sector, 1880-1950', in: Berghoff, *The making of modern tourism*, 133-157; en C. O'Neill, 'The most magical corner of England: tourism, preservation and the development of the Lake District', in: Walton, *Histories of tourism*, 228-244.

39 Lees onder meer: Young, 'La vieille France', 169-189; Gilbert, 'London in all its glory', 279-297; R. Koshar, 'What ought to be seen: tourists' guidebooks and national identities in modern Germany and Europe', *Journal of contemporary history*, 33 (1998) 323-340.

40 Prikkelende bijdragen over toerisme in de USSR en de Oostbloklanden zijn: A.E. Gorsuch, 'There's no place like home. Soviet tourism in late Stalinism', in: Scranton en Davidson, *The business of tourism*, 165-185; D.P. Koenker, 'Travel to work, travel to play: on Russian tourism, travel, and leisure', *Slavic review*, 62 (2003) 657-663; P.H. Patterson, 'Dangerous liaisons. Soviet-bloc tourists and the temptations of the Yugoslav good life in the 1960s and 1970s', in: Scranton en Davidson, *The business of tourism*, 186-212; A. Švab, 'Consuming Westerm image of well-being – shop-

Daarbij ruimt de institutionele geschiedenis – hoe de nazi's via organisaties zoals *Kraft durch Freude*, de bouw van kolossale vakantiekolonies aan de Oostzee, de aanleg van autosnelwegen en de meer globale *Gleichschaltung* toerisme bevorderden, hervormden en controleerden[41] – veld voor een meer fundamentele bevraging rond hoe de nazi-ideologie in de banale toeristische praktijk sloop. Nationalisme werd op KDF-reizen aangewakkerd via politiek geïnspireerde toespraken en hakenkruisvlaggen, maar kreeg ook haar beslag in reisprogramma's die langs betwiste regio's zoals het Ruhrgebied, Sudetenland of Danzig voerden. Kort na Hitlers coup hertekenden reisgidsen de topografie van Berlijn, waarbij nieuwe regeringsgebouwen en nationaalsocialistische *lieux de mémoire* op het voorplan traden, terwijl men synagogen en Joodse kerkhoven uitgomde. Dergelijke revisies werden zelden van bovenaf opgelegd.[42] Hoewel niet overtuigend over de hele lijn, klinkt de hypothese dat *Kraft durch Freude* en andere toeristische initiatieven op hun beurt de steun voor het regime tot in de eerste oorlogsjaren hielpen waarborgen, bijzonder plausibel.[43]

Nieuwe reisgeschiedenis tracht ook op een onbevangen wijze naar de schakels tussen toerisme en sociaaleconomische ontwikkelingen te kijken. Uitermate omstreden is bijvoorbeeld het klassieke beeld dat de invoering van de betaalde vakantie in de jaren 1930 en de oprichting van de zuilen voor sociaal toerisme tot een onvoorwaardelijke democratisering van reizen leidden. Met zijn sterke vakbonden en felle syndicale traditie laat vooral Frankrijk toe die hypothese te falsifiëren. Uit recent onderzoek van Ellen Furlough bleek dat de groep van lagere bedienden en arbeiders aan zee in die eerste jaren nauwelijks aangroeide, omdat ze, ongeacht de vele sociale stimuli van het *Front Populaire*, toch centen tekort kwamen of eenvoudigweg liever thuis bleven. Werklui brachten hun eerste vakanties, tot ongenoegen van socialistische voorvechters, eerder met kleine klussen en bezoekjes aan de kroeg door dan met reizen.[44] Ondertussen bleven syndicale organisaties voor sociaal toerisme witte raven in Engeland, dat een meer liberale koers voer. Niettemin kwam er voor WO I toch een schuchtere democratisering op gang. Voortrekkers waren in dit geval de ondernemers uit de staalindustrie, de mijnbouw en andere sectoren die een spaarprogramma op touw zetten (de *going-off clubs*) om vakantiegeld bijeen te garen. Bovendien ontstond er ook een commerciële loot van vakantiekampen, kampeerplekken en goedkope huisjes die op de arbeidersklasse mikte.[45] Hoewel zuilorganisaties zoals *Tourisme et travail* en *Villages, vacances*

ping tourism in Socialist Slovenia', *Cultural studies*, 16 (2002) 63-79. Eerder een bronnenuitgave is: H. Budde, *Reisen in die Bundesrepublik und der gläserne DDR-bürger: eine documentation* (Baden-Baden 1997).

41 Een onalledaags facet van die institutionele omkadering waren de reizen en uitstapjes die door de Wehrmacht georganiseerd werden: Gordon, 'Warfare and tourism', 616-638; Koshar, *German travel cultures*, 150-151, 107-109.

42 Een mooie inleiding is het hoofdstukje 'Savage tourism' in: Koshar, *German travel cultures*, 115-159; K. Semmens, 'Travel in merry Germany: tourism in the Third Reich', in: Walton, *Histories of tourism*, 144-161; S. Baranowski, 'Radical nationalism in an international contex: strenght through joy and the paradoxes of nazi tourism', in: Walton, *Histories of tourism*, 125-143; S. Baranowski, *Strenght through joy: consumerism and mass tourism in the Third Reich* (Cambridge 2004); K. Semmens, *Seeing Hitler's Germany: tourism in the Third Reich* (New York 2005).

43 Lees over het *nachleben* van die nazi-ideologie in naoorlogs toerisme: A. Confino, 'Travelling as a culture of remembrance. Traces of national socialism in West-Germany, 1945-1960', *History & memory*, 12 (2000) 92-101.

44 Werkelijk baanbrekend is: Furlough, 'Making mass vacations', 247-286; Cross, 'Vacations for all', 599-621. Lees voor sociaal toerisme in België: Denolf, 'En zij leerden hun volk reizen', 31-45; M. Somers, '70 jaar VTB-VAB', *Uit*, 7 (1992) 4-22; M. Constandt, 'De Lourdesreizen als alternatief voor het 'onzedig' kusttoerisme?', *Brood & rozen*, 8 (2003) 85-91.

45 Enkele inspirerende hoofdstukken in: Walton, *The British seaside*, 36-39, 57-57; Walton, 'Consuming the beach', 277; Walton, 'British tourism', 118; Berghoff, 'From privilege to commodity', 174.

Afbeelding 6: Lissewege per trein, NMBS-*affiche (1946).*

Afbeelding 7: Ardennen per autocar, NMBS-*affiche (1936).*

et familles, respectievelijk uit de communistische en katholieke stal, voorname spelers waren in Frankrijk, lijkt ook Ellen Furlough ervan overtuigd dat commerciële initiatieven *à la* Club Med de ware katalysator vormden. Kort na WO II bedachten touroperators en clubs nieuwe reclamestrategieën en formules die naadloos aansloten op het jonge, trendy consumptie-ideaal dat uit Amerika overgewaaid kwam.[46] Jammer genoeg staat het onderzoek naar de genese van die commerciële *tourist industry* nog steeds in de steigers.[47]

Tenslotte zijn ook de kruisbestuivingen tussen transport en toerisme aan herziening toe. Lange tijd gold de ontwikkeling van de spoorwegen als *conditio sine qua non* voor het ontstaan van een moderne reiscultuur.[48] Stoomboten die van Londen naar Margate voeren en tal van andere lijnen verzorgden, maar ook de commercialisering van de fiets

46 E. Furlough, 'Packaging pleasures: Club Méditerranée and French consumer culture, 1950-1968', *French historical studies*, 18 (1993) 65-81; Furlough, 'Making mass vacations', 276-283.

47 Uitgebreid maar weinig analytisch zijn de historische studies over *Thomas Cook*, bijvoorbeeld: P. Brendon, *Thomas Cook: 150 years of popular tourism* (Londen 1991). Lees voor België onder meer: *Pam Vermeulen: 75 jaar, 1927-2002* (Antwerpen 2002). Voor toekomstige onderzoek zijn vooral de aanknopingspunten met studies uit de *tourism studies* boeiend, lees bijvoorbeeld: D. Ioannides, 'Tour operators: the gatekeepers of tourism', in: D. Ioannides en K.G. Debbag (red.), *The economic geography of the tourist industry. A supply-side analysis* (Londen 1998) 139-158.

48 Lees over de band tussen toerisme en de spoorweg onder meer: D.A. Reid, 'The iron roads and the happiness of the working classes. The early development and social significance of the railway excursion', *Journal of transport history*, 17 (1996) 57-73; J. Simmons, 'Railways, hotels, and tourism in Great Britain, 1839-1914', *Journal of contemporary history*, 19 (1984) 201-222; J. Walton, 'Transport, travel, tourism', 129-134; Urry, *The tourist gaze*, 16-22.

en de eerste *char-à-bancs* – zo wees recent onderzoek uit – helpen de negentiende-eeuwse *boom* van toerisme verklaren.[49] Over de historische verhouding tussen toerisme en de automobiel is veel minder bekend.[50] Vooral de recente analyse van Rudy Koshar lijkt richtinggevend. Quasi moeiteloos overstijgt Koshar het standaardverhaal over de explosieve aanleg van *Autobahnen* en de opkomst van de volkswagen in de jaren 1930, om te peilen naar de invloed van die omwenteling op toerisme. Dankzij de uitvinding van peilsnelle, lichte wagens en de aanleg van gladde asfaltstroken, ontstond er een nieuwe vorm van non-functioneel rijden, het zogenaamde *Autowandern*, waarbij de bestuurder het landschap aan zich voorbij liet snellen. Met de wagen kon de Duitse elite bovendien plekken bezoeken die voor doorsnee toeristen, die op de trein aangewezen waren, onbereikbaar bleven.[51] Uiteraard zal ook de opkomst van de burgerluchtvaart in de jaren 1950 en 1960 een belangrijke invloed uitgeoefend hebben op toerisme, maar voorlopig blijft die verhouding, bij gebrek aan onderzoek, eerder vaag.

(Her)bronnen. Epiloog bij een nieuw begin

Een tijdje geleden maakte de Deense socioloog Jonas Larsen, in een recensie van het pas verschenen *histories of tourism*, brandhout van de nieuwe reisgeschiedenis. Larsen leek bepaald niet onder de indruk van de dikdoenerij die pleitbezorger John Walton rond zijn nieuwe benadering ophing en vond het merendeel van de bijdragen in de bundel ook oude koek. Hoewel sommige stukken wel koketteerden met de inzichten uit de *tourism studies*, kwam er in de praktijk bitter weinig in huis van een vruchtbare uitwisseling. Eigenlijk rook het boek, *dixit* Larsen, veel meer naar belegen reisgeschiedenis. Om een voorbeeldje te noemen, steunde het merendeel van de bijdragen nog steeds op professionele teksten – literaire reisverhalen, reisgidsen, wetgeving en statuten – om de geschiedenis van toerisme te reconstrueren, terwijl in *tourism studies* tegenwoordig meer op het perspectief van de actoren wordt ingezet. Dagboeken, orale geschiedenis, postkaarten en foto's zouden die meer persoonlijke beleving van toerisme kunnen illustreren.[52] Uiteraard heeft Larsen een punt en oogt de nieuwe *histoire des vacances* op diverse fronten een ietsje onrijp en groen. Diverse clichés blijven immers hardnekkig, de theoretische onderbouw wankel en de reoriëntatie op de actoren bescheiden. Nochtans kan niemand ontkennen dat de geschiedenis van toerisme ondertussen het stadium van de knusse, verhalende kijkboeken ontgroeid is. Dat die banale geschiedenis relevant kan zijn om uiteenlopende ontwikkelingen zoals de negentiende-eeuwse natievorming, de Sovjet- en Nazi-ideologie, de sociale strijd in de jaren 1950 en de opbloeiende consumptiecultuur beter te begrijpen en te verklaren, lijkt thans bewezen. Larsens suggestie om meer vanuit de actoren te denken, wordt daarbij graag meegenomen. Met toerisme als breekijzer kunnen nieuwe inzichten over individualisering, sociale distinctie, genderverhoudingen of jeugdcultuur ontstaan. Geschiedenis van toerisme heeft kortom nog een lange weg voor de boeg, maar de bestemming lijkt bij nader inzien de reis meer dan waard.

49 J. Armstrong en D.M. Williams, 'The steamboat and popular tourism', *Journal of transport history*, 26 (2005) 61-77; Denolf, 'En zij leerden hun volk reizen', 31-34. Lees ook het hoofdstukje *travelling to the coast* in: Walton, *The British seaside*, 73-93.

50 Uitzondering zijn: O'Neill, 'The most magical corner', 228-244; Walton, *The British seaside*, 89-91.

51 Koshar, 'Germans at the wheel', 215-230.

52 Larsen, Recensie van 'Histories of tourism', 156-157.

Over *Stadsgeschiedenis*:
Stadsgeschiedenis biedt een breed forum voor interdisciplinaire wetenschappelijke discussies over steden en stedelijkheid. Het tijdschrift stelt zich open voor onderzoek waarin de historiciteit van de stad centraal staat en richt zich daarbij in eerste instantie op Noordwest-Europa – het huidige België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland – vanwege het specifiek stedelijke karakter van dit gebied. De stad wordt gezien als een soort 'actor' in het historische proces. Zij is immers geen neutrale achtergrond, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. Zij is niet alleen een fysieke ruimte, maar vormt ook een culturele en mentale houding en is het resultaat van bepaalde maatschappelijke percepties.

Inzendingen:
in een WORD-bestand naar
bert.demunck@ua.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31-35-6859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richte zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 4 (2009) 1

Meindert Schroor 1
Friese of Duitse stad? Een verkennend onderzoek naar geografische aspecten van de immigratie in Groningen 1600-1800

Laura Van Aert 21
Buurtwinkels en winkelstraten. De evolutie van het Antwerpse winkelbedrijf in de nieuwe tijd

Thomas Crombez en Liesje Vanhoeck 45
De bouw van het Openluchttheater Rivierenhof te Deurne (1953) en het discours rond stad, land en gemeenschapskunst

Reviews

Gerrit Verhoeven 61
Vaut le voyage!? Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)

Maarten F. Van Dijck 74
Tot eigen roem en glorie? Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2007)

Abstracts 92
Sommaires 93
Personalia 94

ISSN 1872-0676

STADS geschiedenis

STADSGESCHIEDENIS 4-2009-1